

Александар А. Миљковић

СТЕФАН ДУШАН, КРАЉ И ЦАР, 1331–1355*

Пред нама је „истраживачка монографија“ о краљу и цару Стефану Душану. Књига представља једно од оних ретких дела којима се крунишу вишегенерацијски напори најистакнутијих историчара који су тежили да са строго научног становишта осветле велике историјске феномене, какав је представљао цар Душан. Аутори Божидар Ферјанчић и Сима Ћирковић прихватили су се да ураде овај посао да би попунили празнину која у нашој националној историјској науци постоји до данашњег дана. Наиме, на идеју да израде „истраживачку монографију“ о Душану и његовој држави дошли су, како је Ћирковић забележио у предговору, док су радили на шестој књизи *Византијских извора за историју народа Јужно-славије*, у којој су обрађени и коментарисани византијски писци Нићифор Григора и Јован Кантакузин, у чијим се делима садржи „највише података“ о овом српском владару и његовом добу. При том су били подстакнути и чињеницом да је Душан један од наших ретких владара о коме до сада није била написана научно утемељена монографија.

Да одмах на почетку кажемо да су Ферјанчић и Ћирковић овај посао урадили у најбољим традицијама наше историјске науке. Ова монографија се заснива на свим претходним парцијалним научним сазнањима о краљу и цару Стефану Душану и представља завршно дело у коме су живот и деловање Душаново изложени у целини. Значајно је при том напоменути да су Ферјанчић и Ћирковић били најпозванији међу нашим данашњим историчарима да реализују овај пројекат, јер нема сумње да су њих двојица најеминентнији представници српске медијевалистике и византологије нашег доба. Они су и у својим претходним радовима такође дали знатан допринос сазнањима о владавини овог нашег краља и цара.

* Божидар Ферјанчић и Сима Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар, 1331–1355*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

Овом су књигом, у ствари, само још једном потврдили високи углед који као историчари и, посебно, медијевалисти с правом уживају.

Оно што нарочито карактерише ову књигу јесте њен строго научни карактер. Аутори су у раду користили искључиво историјске изворе који се прихватају у науци и научно проучене и проверене податке и текстове, сагледавајући критички веродостојност и поузданост сваког од њих. Међутим, то не само да је био мукотрпан посао при изради ове монографије, него је од аутора захтевао огромно знање и изузетну виспреност у проналажењу и тумачењу изворних података, као и у критици и одбацивању свих ставова и поставки који излазе изван оквира строго дефинисаних научно-историјских постулата.

Књигу су писала два аутора, и то се види не само по темама које су међу собом поделили. Ферјанчић обрађује теме које обухватају експликацију. Он излаже историју Душановог деловања током његове владавине, пише о догађајима како су они следили један за другим, док се Ђирковић више бави оним појавама које је потребно објаснити и утврдити њихов смисао. Ферјанчић у свом излагању прати Душанову владавину од првих година краљевања и првих ратова које је водио против Византије, његове освајачке походе, „предахе“ између тих похода, односе с царем-писцем Јованом Кантакузином, царем Јованом V Палеологом и његовом мајком, као и с многим другим, више или мање значајним личностима с којима је долазио у контакт и које су биле значајне током његовог јавног деловања, затим се бави његовим односима с Дубровником, Млецима, Светом Гором, сукобљавањима с Турцима, додељивањем највиших титула које је, на основу правила која су важила у Византији, само цар имао право да додељује (севастократора, деспота и кесара), да, најзад, своје излагање заврши Душановом смрћу. Ђирковић је, према овој подели, обрадио она поглавља чији су предмет Душанове институције, односно институције његовог времена (законодавство и црква), као и друштвена издиференцираност поданика, док у последњем поглављу излаже историјску судбину Душанове појаве кроз нашу историју (у последњем поглављу *Од краља Стефана до Душана Силног: мейнаморфозе једног лика*).

За излагање догађаја у поглављима чији је Ферјанчић аутор може се слободно рећи да оно, фактички, представља расправљање о изворима на основу којих се врши њихова историјска реконструкција. То је особена одлика Ферјанчићева као писца у начину обраде и представљању историјске грађе. Наиме, он и у коначном тексту чини експлицитним пут којим је ишао ка што прецизнијем утврђивању истине о појединачним историјским феноменима. То се најбоље види на примерима које ћемо овде навести.

У поглављу *Царсѿво у Србији*, Ферјанчић пише да је „на путу према царској круни Стефан Душан потпуно следио византијске узоре“ (с. 150). „По старим римским обичајима, кандидат је најпре требало да буде изабран за цара, да би се после тога обавио чин његовог проглашења који није имао црквени карактер“ (с. 150). То значи да је пре црквеног крунисања, које је било обављено у Скопљу на Ускрс 16. априла 1346. године, Душан, држећи се ових узора, имао да испуни све претходне захтеве који су владали у Византији. То је налагала његова владарска идеологија. И пошто је изнео ову констатацију, Ферјанчић је, поред осталог, приступио расправљању о датуму Душановог проглашења за цара пре црквеног крунисања. Ради утврђивања тог датума он врши анализу Душанове хрисовуље коју је овај даровао светогорском манастиру Ивируну. На основу те анализе, он узима датум издавања ове хрисовуље, а то је јануар 1346, као *terminus ante quem* његовог проглашења за цара пре црквеног крунисања. И још један историјски извор, овог пута из области нумизматике, послужио му је као несумњив податак којим је обележено тих неколико месеци Душанове владавине од времена проглашења за цара, до времена црквеног крунисања, када је Србија била истовремено и краљевство и царство. То је, како нас обавештава Ферјанчић, новац Стефана Душана из тог раздобља „с натписом *Rex Rascie – Imperator Romaniae*“ („краљ Србије и цар Романије“, с. 151).

„За праву оцену Душанових царских претензија“, пише на једном месту Ферјанчић, „нарочито (су) драгоцене његове хрисовуље јер њихове интитулације и потписи речито о томе говоре“ (с. 160). До тог закључка Ферјанчић је дошао пошавши од још раније уочене њихове карактеристике да се у његовим царским потписима на тим повељама „појављују етнички и географски називи којих нема у годинама краљевства“ (с. 160). На основу једног веома минуциозног критичког разматрања свих Душанових повеља, и српских и грчких, он изводи као несумњив закључак да је Душан „био свестан околности да му“, без обзира што је поседовао велике делове византијске територије, то „није било довољно да се титулише као цар Ромеја“ (с. 161), а што је био обавезан атрибут византијских царева. На то би смео да помишља, како коментарише Ферјанчић, тек после освајања Константинопоља, „или макар славног града Солуна“ (с. 161). Но Душанова идеја о царству „нашла је“, како даље пише Ферјанчић, „свој пун израз у зидању манастира Св. Арханђели код Призрена. Његова црква посвећена је светом арханђелу Михајлу који српском цару дарује победнички мач, преносећи му харизму и знаке божанске власти по узору на Константина Великог“ (с. 162).

Да наведемо још један пример који такође врло добро одсликава Ферјанчићеве карактеристике као писца овог, али и других

његових финалних текстова. Расправљајући подробно о проблему да ли је полуострво Халкидик са Светом Гором цар Јован Кантакузин повратио од цара Душана у јесен 1350. и држао га све до 1355. године под својом влашћу, Ферјанчић на то гледа очима Георгија Острогорског, чији је он био наследник на катедри византологије и ученик. И тамо где у овој књизи пише о томе, он полемиче са ставовима савременог грчког историчара Никоса Икономидиса, који је покренуо то питање одређивши се за тезу да су се у том раздобљу Света Гора и полуострво Халкидик ипак поново нашли у границама Византијског царства. Овој Икономидисовој тези Ферјанчић противставља најпре принципијелну тезу Острогорског да су светогорски манастири и Света Гора у то време, „и поред признавања власти Стефана Душана“, сачували „своје традиционално поштовање према византијском василевсу“ (с. 270–271), из чега би произлазило да уопште не мора да значи, како мисли Икономидис, да се Света Гора, поштујући захтеве византијског цара, и правно и фактички налазила тада и унутар граница Византијског царства. Наравно, нећемо у овом приказу улазити у врло сложено Ферјанчићево разматрање овог питања. Једино ћемо навести како он тумачи један податак на који се позвао Икономидис. Наиме, Икономидис сматра да су се у том раздобљу Халкидик и Света Гора поново вратили у границе Византијског царства, поред осталог, и на основу тога што су баш у том раздобљу „сви светогорски проти били Грци“ (с. 272). Међутим, у вези с овим податком Ферјанчић наводи став Икономидисовог критичара Душана Кораћа који, такође полазећи од принципијелног становишта Острогорског, сматра да ни то „не говори о власти Ромеја над Светом Гором“. Штавише, Ферјанчић упозорава, позивајући се на Кораћа, да се у таквом тумачењу овог податка питање светогорских прота „највише посматра с позиција српско-грчког националног антагонизма“, а „што, свакако, може приличити модерном добу, а не XIV веку“ (с. 273). Ово је свакако један од веома карактеристичних примера Ферјанчићевог критичког начина излагања, чак и у његовим коначним текстовима.

Но, док је Ферјанчић углавном усредсређен на излагање историјских података о Душановој владавини, Ђирковић се, како смо већ напоменули, бави претежно објашњавањем историјских појава и институција у вези с Душановом личношћу и његовим добом. Међутим, у овом издању монографије о Душану изоставио је, како пише, нека „поглавља која су се односила на државу (привреда, уређење, насељеност)“, а оставио само она „која се не дају одвојити од личности владара“, а то су, по њему, „законодавство, однос према поданицима, однос према цркви“ (с. 12). Излагање о томе налази се у поглављима *Цар и њоданици: власћела и себри*, *Законодавац* и *Између Цариграда и Рима*.

За разумевање друштвене слојевитости становништва српске државе Душановог доба, поглавље *Цар и њоганиши* је драгоценост. По Ђирковићевом тумачењу, подела на властелу и себре представља само основну структуру на којој почива друштвена раслојеност која се не може упоређивати ни са једном друштвеном поделом каснијих времена, нити са ранијим поимањем о друштвеним слојевима нашег и уопште средњовековног друштва. Ђирковић полази од византијског права које представља „природни наставак римског права“, које је „познавало темељну поделу на слободне људе и робове“, а „која се у српским текстовима исказивала терминима 'свободни' и 'отроци' или 'раби' (робови)“ (с. 214). У *Душановом законнику* ова подела се исказује „доследно и поједностављено терминима *власиџела* и *себри*“ (с. 215). И док се у терминологији *Законика* властела дели на „велику и малу“, себри су били „неупоредиво разнороднији и шареноликији“, „које *Законик* ставља уз бок властели, али на нижем ступњу“ (с. 216). За њих у *Законнику* постоје различити називи: „отроци, меропси, дворани, жупљани, грађани, сироте, сокалници, станици, трговци“ (с. 216). „Женски део популације готово да се и не помиње“, а у томе „се огледа старатељска улога мушкарца“ (с. 216). Насупрот сразмерно једноликом живљу сеоских насеља, насеља која су имала градски карактер била су „многа разноврснија“ (с. 217). То нарочито важи за градска насеља која су постојала још у римско доба, за Скопље и Призрен, „који су имали значајну улогу у Душановој држави“ (с. 217). Ђирковић нарочито рашчлањује значај градских насеља, посебно се осврћући на приморске градове у саставу Душановог царства, међу којима је Котор свакако био најважнији. По етничком саставу међу становништвом Царства посебно се уређују положај и права Влаха и Арбанаса. Ђирковић у овом поглављу пише и о пресељавању становништва у новоосвојене градове Македоније и Тракије. Заправо он о томе пише на основу сведочења цара-писца Јована Кантакузина, у чијем се мемоарском делу дају подаци за град Верију (Бер) у време кад га је овај византијски цар вратио у границе свог Царства („негде између 1344/5. и 1350. године“, с. 225–226).

Поглавље под насловом *Законодавац* Ђирковић почиње констатацијом да је „смисао свог законодавног рада“ Стефан Душан „изложио у повељи која је претходила првом делу *Законика*, а која је до нас дошла у окрњеном облику“ (с. 227). „Царско законодавство“ имало је, како се може констатовати на основу повеље, „универзални задатак, баш као што се и само царство простире по свој хришћанској васељени“ (с. 227). Због тога је било „сасвим природно да царско крунисање (...) непосредно претходи законодавној делатности“ (с. 227–228). Тек кад је постао цар, Душан је „стекао право и дужност да 'поставља законе'“ (с. 228).

У даљем тексту овог поглавља Ђирковић износи све релевантне податке о *Душановом Законнику* да би се о њему добила што потпунија представа. Он пише о рукописима који су се сачували, о „законима“ који се у модерним законодавствима називају законски чланови, о груписању чланова („закона“) по садржају, о другим законским и правним текстовима који иду уз њега (као што је „правна енциклопедија солунског монаха Матије Властара“, која је преведена на српски језик „још за време Душановог краљевања“), о тежњи да се законодавством обухвате „све области живота“ (с. 229) итд. Но, највећи део овог поглавља састоји се у излагању садржаја чланова *Законика*, то јест свега онога што се *Закоником* уређује. Неколико завршних страница овог поглавља посвећено је судијама и судству, како је та материја уређена по овом *Законнику*. То је учинио да би нагласио значај који су судије имале по овом *Законнику*.

У поглављу *Између Цариграда и Рима*, Ђирковић је изложио црквено питање под царем Душаном. Душан је архиепископа Јоаникија уздигао „у ранг патријарха“ (с. 310), али без сагласности цариградског патријарха, и извршио је преуређења у црквеној организацији. Ђирковић изричито вели да „из каснијих година има сведочанстава о жестоком оспоравању Душановог поступака“ (с. 310). „Душан је себе видео као православног цара и у пропратној речи уз *Законик* нагласио да „благословом Божјим ’поставише ме царем за сваку православну веру да славим јединосусну тројицу у векове’ (...)“ (с. 317). „Царева улога заштитника цркве долази до пуног изражаја у његовој законодавној делатности“ (с. 315). Света Гора, „као аутономни део православног света“ (с. 314), налазила се читаву деценију под његовом влашћу. Међутим, „под његовом влашћу биле су и земље с католичким становништвом и хијерархијом“ (с. 317), углавном у обалским градовима од Котора до Љеша, због чега је одржавао односе не само с католичким владарима и државама, него и с папом, чије је седиште у Душаново доба било у Авињону. Ђирковић је ово поглавље обрадио на основу извора, али се за сагледавање положаја цркава у Душановој држави посебно служио и *Закоником*. Ово поглавље се завршава изношењем података о церемонији над царевим гробом која је извршена „две деценије после цареве смрти, 1375. године“ (с. 324) у манастиру Свети Архангели, у којој су учествовали „изасланици цариградског патријархажи којом су биле „коначно отклоњене последице раскола, али су истовремено подржане и овековечене осуде Душанових амбиција“ (с. 324).

Иако је, на основу оног што је изнето, видљиво да су ову књигу писала два, а не један аутор, она као целина несумњиво представља у правом смислу „истраживачку монографију“ о Душановој владавини.

На крају је потребно указати на оно што је и Ђирковић напоменуо у свом предговору, а то је да ова књига обухвата све „до чега су“ до краја XX века „дошла истраживања код нас и у свету“ о владавини Стефана Душана. Но, с тим у вези, врло је важно да се зна и то да она својом појавом није учинила сувишном још једно њено издавање, али у научном руху, то јест у издању у коме ће бити објављен и сав неопходан научни апарат. Та књига треба да угледа света у издањима САНУ, односно њеног Византолошког института. У њој ће се и експлицитно показати колико ово дело представља круну свих претходних истраживања о Душановој владавини. Но, то може да се наслути већ и на основу ове књиге. У томе се исто тако огледа њена велика вредност.